

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

مبانی دولت مدرن
در اندیشه متفکران عصر مشروطه

نوشته

روح‌الله شاه‌محمدی

به کوشش

دکتر نصرالله پورمحمدی اهلشی

عضو هیئت‌علمی دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)

انتشارات آبادبوم

۱۳۹۴

سرشناسه:	شاه‌محمدی، روح‌الله ۱۳۵۷-۱۳۸۳
عنوان و نام پدیدآور:	مبانی دولت مدرن در اندیشه متفکران عصر مشروطه / روح‌الله شاه‌محمدی.
مشخصات نشر:	تهران: آدابوم، ۱۳۹۴
شابک:	۹۷۸-۶۰-۹۴۵۰۱-۱-۴
وضعیت فهرست‌نویسی:	فیبای مختصر
یادداشت:	کتابنامه
موضوع:	ایران -- تاریخ -- انقلاب مشروطه، ۱۳۲۴-۱۳۲۷ق.
موضوع:	ایران -- سیاست و حکومت -- قرن ۱۳-۱۴ق.
رده‌بندی دیویی:	۹۵۵/۰۷۵ شماره کتابشناسی ملی: ۳۸۶۸۳۸۴

۱۴

شماره انتشار

انتشارات آدابوم

مبانی دولت مدرن در اندیشه متفکران عصر مشروطه

نویسنده: روح‌الله شاه‌محمدی

مقدمه و بازبینی متن: دکتر نصرالله پورمحمدی املشی

ویرایش: مجتبی تبریزیا

صفحه‌آرایی: انتشارات آدابوم

طرح جلد: حمید مازیار

قیمت: ۱۵۰۰۰ تومان

نوبت چاپ: اول، ۱۳۹۴

شمارگان: ۸۰۰ نسخه

شابک: ۹۷۸-۶۰-۹۴۵۰۱-۱-۴

لیتوگرافی، چاپ و صحافی:

واژه‌پرداز اندیشه - چاپ اندیشه: ۶-۷۷۱۴۵۰۶۳

نشانی انتشارات: تهران، بلوار کشاورز، بین خ. کارگر و جمال‌زاده، پ. ۳۴۰، واحد ۹

تلفکس: ۶۶۵۶۴۲۶۵-۶

www.abadboomnashr.com

www.ketab.ir/abadboom

درباره نویسنده کتاب

نویسنده کتاب، روان‌شاد روح‌الله شاه‌محمدی، در نخستین روز پاییزی سال ۱۳۵۷ در شهر «شال»، در نزدیکی شهرستان تاکستان، در استان قزوین دیده به جهان گشود. چهارمین و آخرین فرزند خانواده بود. مقطع ابتدایی را با نمرات عالی در سال ۱۳۶۹ به پایان رساند. در سال ۱۳۷۲، دانش آموز سال آخر راهنمایی بود که از محبت پدر محروم شد، اما برادر ارشد، جای خالی پدر را به شایستگی پر کرد و به سفارش پدر در حفظ کیان خانواده از جان کوشید و اجازه نداد فقدان پدر در مسیر تحصیل و موفقیت اعضای خانواده، به ویژه روح‌الله، خللی ایجاد کند.

روح‌الله با صلابت، ضایعه درگذشت پدر را پشت سر نهاد و در سایه حمایت‌های بی‌دریغ برادر، تحصیلاتش را بی‌وقفه ادامه داد. در سال ۱۳۷۶ دبیرستان را به پایان رساند و در سال بعد، در رشته علوم سیاسی در دانشگاه علامه طباطبایی تهران پذیرفته شد. مقطع کارشناسی را در سال ۱۳۷۹ به پایان رساند و بلافاصله در همان رشته علوم سیاسی، در مقطع کارشناسی ارشد دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز وارد مقطع تحصیلات تکمیلی شد و سرانجام در سال ۱۳۸۲ از رساله خود دفاع کرد که اینک در کسوت کتاب صورت انتشار یافته است.

در سال ۱۳۸۲ در دادگستری استان قزوین مشغول به کار شد؛ همزمان در دانشگاه آزاد اسلامی و پیام نور شهر تاکستان تدریس می‌کرد؛ از اعضای فعال «مجمع متخصصین ایران» نیز بود.

این دانش‌پژوه پرتلاش، با بهره‌مندی از تحصیلات و تخصص دانشگاهی و برخوردار از نیروی پرشور جوانی، در آستانه شکوفایی حرفه‌ای و در آغاز تکاپوهای اجتماعی، علمی و سیاسی، و درست یک هفته قبل از آغاز زندگی مشترک، در یک حادثه تلخ رانندگی، باز هم در آغاز فصل پاییز، دوم مهر ۱۳۸۳، در اثر حادثه رانندگی، ناباورانه جان به جان‌آفرین تسلیم کرد و خانواده و دوستانش را در اندوهی جان‌گناه فرو برد.

به تصریح دوستان و تصدیق خانواده و بستگان، از فضایل اخلاقی و منشی انسانی برخوردار بود. حجب و حیا و نجابت جلوه‌هایی از خصوصیات اخلاقی‌اش بود. دانش‌ورزی نیز یکی از ابعاد شاخص شخصیتش را تشکیل می‌داد. در تحصیل، سخت‌کوش، اندیشه‌ورز و دارای پشتکار بود. بخشی از روحيات و جلوه‌های اخلاقی و رفتاری او در سطور پایانی مقدمه دکتر نصرالله پورمحمدی املشی ذکر شده است.

زنده یاد روح‌الله شاه‌محمدی اگرچه تمهیدات لازم را برای انتشار رساله کارشناسی ارشد خود آغاز کرده بود، اما دست اجل این توفیق را از او گرفت. برادر بزرگوارش، آقا صمد، که همواره مشوق و حامی او بود، کوشید تا سفارش پدر در حمایت از برادر را به کمال رساند. از همین رو با جلب یاری دوستان فاضل و دانشگاهی آن مرحوم، بر آن شد تا مسیر تعالی برادر فقیدش را به سرانجام رساند، ثمره بیست سال تحصیل و مجاهده علمی او را به بار نشانَد و نشان و اثر آن عزیز از دست رفته را ماندگار و جاودان سازد. حاصل کتابی شد که اینک صورت انتشار یافته است. روح و روان آن نویسنده در گذشته شاد و مجاهده برادر بزرگوارش مشکور باد.

تلاش دکتر نصرالله پورمحمدی املشی، استاد دانشگاه قزوین، که برای بازخوانی متن، نگارش مقدمه و برگردان آن از صورت پایان‌نامه دانشگاهی به کتاب، نقش اصلی را برعهده داشتند نیز ستودنی و شایسته قدردانی است. دکتر پورمحمدی املشی، در کسوت معلمی و سپس استادی دانشگاه، در دوران نوجوانی و جوانی مرحوم روح‌الله شاه‌محمدی، راهنما و مشوق علمی

او بود و با فراهم ساختن زمینه انتشار کتاب، دین خود را به او آدا کرد و سبب تعالی روحی و به کمال رسیدن مجاهده علمی نویسنده شد. این سرگذشت مختصر از سوی ناشر بیشتر از آن رو نوشته شد تا نقش برادر، در فقدان پدر را در مسیر زندگی و نیل به موفقیت و پیشرفت و نیز تعالی فکری و به ثمر نشستن دو دهه تحصیل نویسنده، به مثابه یک الگوی رفتاری که در فرهنگ غنی و سنت دانش پروری ایرانی جریان دارد، نشان دهد و به اشاعه آن یاری رساند. از آنجا که مهمترین بُعد فعالیت ناشران، فرهنگی است، این انتشارات بر این باور است که بازگویی روایت‌هایی از این دست می‌تواند موجب بازتولید چنین سنت‌های پسندیده‌ای شود.

انتشارات آبادبوم

فهرست مطالب

مقدمه.....	۱۳
کلیات.....	۱۹
طرح مسئله.....	۱۹
پیشینه موضوع.....	۲۰
بخش اول: مبانی نظری و تاریخی.....	۲۳
فصل اول: جایگاه دولت در اندیشه سیاسی لیبرالی.....	۲۵
ماهیت دولت لیبرالی.....	۲۵
مراحل تکوین دولت لیبرالی (بر مبنای حدود اختیارات دولت).....	۲۷
مرحله اول: لیبرالیسم کلاسیک (۲۷)، مرحله دوم: لیبرالیسم به معنای دولت رفاهی (۲۸)، مرحله سوم: لیبرالیسم نو (۲۹)	
دولت از دیدگاه اندیشمندان لیبرال.....	۳۱
جان لاک (۳۱)، ژان ژاک روسو (۳۳)، جان استوارت میل (۳۴)	
شاخص های دولت لیبرالی.....	۳۵
آزادی (۳۵)، تأکید بر خرد و عقلانیت (۳۶)، قانون اساسی (۳۶)، حاکمیت قانون (۳۷)، تفکیک قوا (۳۸)	
نتیجه گیری.....	۳۸
فصل دوم: جایگاه دولت در اندیشه سیاسی مارکسیسم.....	۴۱
جایگاه دولت در اندیشه های مارکسیستی.....	۴۱
ماهیت دولت مارکسیستی.....	۴۱
دولت از دیدگاه اندیشمندان مارکسیست.....	۴۳
کارل مارکس (۴۳)، فریدریش انگلس (۴۶)، آنتونیو گرامشی (۴۷)، نیکوس پولاتزاس (۴۸)	
جایگاه دولت در اندیشه سیاسی سوسیالیسم.....	۴۹

۴۹	ماهیت دولت سوسیالیستی
۵۱	دولت از دیدگاه اندیشمندان سوسیالیست سن سیمون (۵۱)، چارلز فوریه (۱۷۷۲-۱۸۳۸) (۵۲)
۵۲	شاخص‌های سوسیالیسم اجتماع (۵۲)، همیاری (۵۳)، برابری (۵۳)، تأمین نیازها (۵۳)، مالکیت مشترک (۵۳)
۵۴	دولت از دیدگاه سوسیال‌دموکراسی
۵۵	نتیجه‌گیری
۵۷	فصل سوم: جایگاه دولت در اندیشه سیاسی اسلام
۵۷	ماهیت دولت در اسلام
۶۰	جایگاه دولت در اندیشه حکومتی تشیع
۶۵	شاخص‌ها و مؤلفه‌های حکومت اسلامی
۶۸	دولت از دیدگاه فقها و اندیشمندان اسلام ماوردی (۶۸)، فارابی (۶۹)، ملا احمد نراقی (۷۱)
۷۲	نتیجه‌گیری
۷۴	فصل چهارم: سیر تحول و تکوین دولت مدرن
۷۴	نگاهی اجمالی به تاریخ شکل‌گیری دولت
۷۶	اشکال دولت مدرن دولت مطلقه (۷۶)، دولت مشروطه (۷۷)، دولت لیبرال (۷۸)، دولت مارکسیستی (۷۹)
۷۹	نظریات مربوط به ماهیت دولت مدرن
۸۰	ویژگی‌های دولت مدرن
۸۱	نتیجه‌گیری
۸۳	فصل پنجم: سیر تحول دولت در ایران
۸۳	ماهیت دولت در ایران
۸۶	سیر تطور دولت در ایران الف) دوره قبل از اسلام (۸۶)، ب) دوره بعد از اسلام (۸۸)
۹۵	بخش دوم: دولت در اندیشه روشنفکران ایران
۹۷	فصل اول: مبانی نظری جریان روشنفکری در ایران
۹۷	ماهیت جریان روشنفکری در ایران

- ماهیت و خاستگاه فکری روشنفکران پیرو اندیشه لیبرالیسم غربی ۱۰۱
- ماهیت و خاستگاه فکری روشنفکران پیرو اندیشه‌های سوسیالیستی ۱۰۳
- فصل دوم: دولت از دیدگاه روشنفکران پیرو اندیشه لیبرالیسم غربی ۱۰۷**
- جایگاه دولت در اندیشه سیاسی میرزا ملکم خان ناظم‌الدوله ۱۰۷
- بیوگرافی (۱۰۷)، دیدگاه‌های حکومتی ملکم خان (۱۰۸)، تفکیک قوا (۱۱۱)،
حاکمیت قانون (۱۱۳)، فردگرایی و آزادی (۱۱۵)
- جایگاه دولت در اندیشه سیاسی میرزا یوسف خان مستشارالدوله ۱۱۷
- بیوگرافی (۱۱۷)، حکومت (۱۱۸)، تفکیک قوا (۱۱۹)، قانون (۱۲۰)، آزادی (۱۲۱)
- جایگاه دولت در اندیشه سیاسی میرزا فتحعلی خان آخوندزاده ۱۲۳
- بیوگرافی (۱۲۳)، ساختار حکومت (۱۲۴)، قانون (۱۲۶)، اصالت عقل (۱۲۷)، آزادی
(۱۲۹)
- نتیجه‌گیری ۱۳۱
- فصل سوم: دولت در اندیشه سیاسی روشنفکران پیرو تفکر سوسیالیسم ۱۳۳**
- جایگاه دولت در اندیشه سیاسی عبدالرحیم طالبوف تبریزی ۱۳۳
- بیوگرافی (۱۳۳)، حکومت (۱۳۴)، تفکیک قوا (۱۳۶)، قانون (۱۳۷)، آزادی و
مساوات (۱۳۹)
- جایگاه دولت در اندیشه سیاسی میرزا آقاخان کرمانی ۱۴۱
- بیوگرافی (۱۴۱)، حکومت (۱۴۲)، قانون (۱۴۵)، عقلانیت (۱۴۶)، آزادی و برابری
(۱۴۸)
- جایگاه دولت در اندیشه سیاسی محمدامین رسولزاده ۱۵۰
- بیوگرافی (۱۵۰)، حکومت (۱۵۰)، حاکمیت ملی (۱۵۲)، آزادی و مساوات (۱۵۳)
- نتیجه‌گیری ۱۵۵
- بخش سوم: دولت از دیدگاه علمای معاصر ایران ۱۵۷**
- فصل اول: جایگاه دولت در اندیشه سیاسی علمای مشروطه‌خواه ۱۵۹**
- مبانی مشروعیت حکومت از دیدگاه علمای مشروطه‌خواه ۱۶۱
- تفکیک قوا از دیدگاه علمای مشروطه‌خواه ۱۶۳
- قانون از دیدگاه علمای مشروطه‌خواه ۱۶۵
- آزادی از دیدگاه علمای مشروطه‌خواه ۱۶۸
- مساوات از دیدگاه علمای مشروطه‌خواه ۱۷۲

فصل دوم: جایگاه دولت در اندیشهٔ سیاسی علمای طرفدار نظام مشروطهٔ	
مشروطه.....	۱۷۵
مبانی مشروعیت سلطنت از دیدگاه علمای طرفدار نظام مشروطهٔ مشروعه....	۱۷۷
تفکیک قوا از دیدگاه علمای طرفدار نظام مشروطهٔ مشروعه.....	۱۸۰
قانون از دیدگاه علمای طرفدار نظام مشروطهٔ مشروعه.....	۱۸۲
آزادی از دیدگاه علمای طرفدار نظام مشروطهٔ مشروعه.....	۱۸۵
مساوات از دیدگاه علمای طرفدار نظام مشروطهٔ مشروعه.....	۱۸۹
فصل سوم: تحول دولت مدرن بر پایهٔ آموزه‌های دینی.....	۱۹۳
نتیجه‌گیری.....	۱۹۹
کتابنامه.....	۲۰۳
الف: کتاب‌ها.....	۲۰۳
ب: مقالات.....	۲۰۹

مقدمه

ایرانیان از جمله نخستین ملت‌هایی بودند که به تشکیل نهاد سیاسی روی آوردند. نهاد دولت علی‌رغم تأثیرپذیری از شرایط متفاوت، به حیات خود ادامه داد ولی در طول تاریخ تغییر معناداری نه در مفاهیم آن دیده شد و نه در مصادیق آن. مشروطیت یکی از نقاط عطف تاریخ ایران بود که تحولات زیادی را در جلوه‌های مختلف تاریخ، از جمله تاریخ تفکر و کارکرد و کاربرد مفاهیم و عناصر سیاسی، از جمله «نهاد دولت» ایجاد نمود. این کتاب کنکاشی است در مورد مبانی نظری دولت مدرن در اندیشه و آثار متفکران عصر مشروطه. منظور از متفکران عصر مشروطه در این کتاب، همه طیف‌های اندیشمند و اندیشه‌ورز عصر مشروطه‌خواهی را شامل می‌گردد که به تولید اندیشه در باب دولت مدرن پرداختند، یا درباره چگونگی آن، آراء و نظر خویش را اعلام نمودند. آبخور اندیشه‌های تمام آنان یکسان نبود. خاستگاه اندیشه گروهی، لیبرالیسم بود در حالی که جماعتی دیگر از سرچشمه‌های سوسیالیسم دریافت‌های سیاسی و اجتماعی خویش را اقتباس می‌کردند. این در حالی بود که متفکران مذهبی و سنتی جامعه ایران، یعنی علما، که اساس تفکر آنان را میراث دینی و مذهبی تشکیل می‌داد، با الهام از آن، خوانش جدیدی از مفاهیم و مصادیق سیاسی و اجتماعی ارائه دادند. در این راستا بودند کسانی که به صورت پیوندی یا ترکیبی، نهال اندیشه‌های جدید را در ایران عصر مشروطه پرورش دادند و درصدد بودند یک ارتباط ارگانیک میان داشته‌های قدیم و یافته‌های جدید برقرار نمایند.

این کتاب از یک بخش مقدماتی با عنوان «کلیات» و سه بخش اصلی تشکیل شده است. در بخش کلیات، نویسنده مبانی تحقیق را ارائه می‌کند تا ضمن به دست دادن تصویری از تحقیقات انجام شده، پرسش‌ها و فرضیه‌های پیشنهادی را مطرح کند و علاوه بر بیان پیشینه تحقیق، مرز میان کتاب‌های نوشته شده و تحقیق پیش رو را مشخص نماید و مسئله اصلی را به درستی در ذهن خواننده نمایان سازد.

در بخش اول که «مبانی نظری و تاریخی» نام گرفته، به مبانی نظری نظام‌های سیاسی اشاره شده که اصطلاح «دولت» و «دولت مدرن» را مطرح نمودند و ضمن بحث و بررسی ضرورت و ماهیت دولت، به سیر تاریخی آن نیز توجه شده است؛ در این بخش همچنین شاخص‌های دولت از منظر شارحان و واضعان نظام‌های فکری مانند ژان ژاک روسو و جان استوارت میل تبیین شده است.

نویسنده موضوع «دولت مدرن» را ابتدا با دولت لیبرال شروع می‌کند که در واقع آن را باید پیامد لاینفک مکتب لیبرالیسم دانست. به دنبال آن نگاهی اجمالی به شارحان دولت لیبرال دارد و شاخصه‌های دولت لیبرال را برمی‌شمارد. سپس به بررسی جایگاه دولت از منظر اندیشمندان مارکسیستی می‌پردازد و فرایند شکل‌گیری و طرح لایحه‌های اندیشه‌ورزی سیاسی متفاوت و درعین حال متناظر و نقادانه متفکران لیبرال و مارکسیست را تبیین می‌کند. در ادامه به جایگاه نظری دولت از دیدگاه قرآن و اندیشمندان اسلامی می‌پردازد و سیر تکامل نظریه دولت از دریچه افکار اندیشمندان اسلامی را رصد می‌نماید.

در این راستا ضمن بازخوانی اجمالی نظام سیاسی ایران، کوشیده است مسیر تاریخی نظام سیاسی ایران تا عصر مشروطه را ترسیم کند. نویسنده قبل از ورود به این بحث، به تفکیک اصطلاح «دولت» از «حکومت» پرداخته و کاربرد بعضاً یکسان یا متفاوت آن را از منظر محققان و خوانندگان مورد

توجه قرار داده است و سرانجام دولت مدرن را در قالب دولت مشروطه توصیف می‌کند.

چنانکه می‌دانیم دولت در ایران علی‌رغم آبشخورهای جانبی و فرعی، نهال تنومندی است که از پیوند حکومت اسلامی بر روی درخت کهن سال ایران، با تمام میراث تاریخی آن، شکل گرفته و استحکام یافته است. از همین رو در این کتاب به سیر تحول دولت در ایران پرداخته شده و از تشکیل حکومت مادها تا عصر حاضر دولت سنتی ایران به‌اجمال معرفی شده و منزلت و مشخصه اصلی دولت در ایران قبل از اسلام و بعد از اسلام مورد بررسی قرار گرفته است.

نویسنده در بخش دوم با عنوان «دولت در اندیشه روشنفکران»، ضمن توجه به ماهیت روشنفکری در ایران، به مجاری آشنایی روشنفکرانی پرداخته است که خاستگاه اندیشه آنان لیبرالیسم یا سوسیالیسم بوده است. وی آراء و اندیشه‌های ملکم خان، میرزا یوسف خان مستشارالدوله، میرزا فتحعلی خان آخوندزاده، طالبوف، میرزا آقاخان کرمانی و رسولزاده را در باب دولت و ماهیت آن در ایران مورد تجزیه و تحلیل قرار داده است. ضمن بیان آراء آنان درباره ضرورت و اهمیت دولت برای ترقی و سعادت جامعه ایران، به مفاهیم و عناصری می‌پردازد که وجود آنها برای تحقق دولت و کارکرد آن مفید و مؤثر است. از جمله این عوامل و مفاهیم عبارتند از: قانون، آزادی و تفکیک قوا؛ مفاهیمی که بیش از یک سده در تاریخ تفکر سیاسی ایران تجلی یافته‌اند اما با تحقق مصادیق و کارکرد درست و کامل آنها هنوز فاصله قابل توجهی وجود دارد. اگرچه روشنفکران عصر مشروطه به آزادی توجه خاصی داشتند و از انواع آزادی یاد کرده‌اند ولی غالباً آزادی بیان و آزادی قلم را مقدم بر دیگر آزادی‌ها می‌دانستند و حریم آزادی را عدم تجاوز و نقض آزادی دیگران برمی‌شمردند. با آنکه خاستگاه فکری دولت از منظر روشنفکران اروپایی را در سه مکتب لیبرالیسم، سوسیالیسم و سوسیال دموکراسی دانسته، ولی متفکران عصر مشروطه را فقط

در پیروی از دو طیف فکری لیبرالیسم و سوسیال دمکراسی دنبال نموده است. بنابراین تأکید و توجه دوباره، حتی مکرر به این اندیشه‌ها، البته با زبان علمی و روشمند و به دور از عوام‌زدگی می‌تواند در رصد سیاست‌های راهبردی اندیشه و تفکر، مفید و مقبول باشد؛ چراکه تا ندانیم در فضای فکری کجا بوده‌ایم، نمی‌دانیم کجا هستیم و تا ندانیم از چه راهی آمده‌ایم، نمی‌دانیم از کدام راه باید برویم؛ همچنان که تا ندانیم به کدام هدف رسیده‌ایم، نخواهیم دانست به دنبال کدام هدف باید باشیم.

نویسنده در بخش سوم به دیدگاه نظری علما در باب مشروطیت می‌پردازد. در این بخش برخلاف بخش دوم که آراء فردفرد روشنفکران را جداگانه در باب مفاهیم و عناصر دولت مدرن تشریح و تبیین نموده است، یک‌یک مفاهیم و ملزومات دولت مدرن را از منظر آراء و اندیشه‌های علمای دین مورد بررسی انتقادی قرار داده است. وی با بیان دیدگاه‌ها، مصادیق و شواهد نشان می‌دهد که گفتمان جدید و ملزومات آن سبب شد علما در برابر آن به دو گروه تقسیم شوند: یکی علمای مشروطه‌طلب و دیگری علمای مشروطه‌خواه. نویسنده در ادامه، ملزومات و مفاهیم مشروطه یا گفتمان جدید از قبیل قانون، آزادی و تفکیک قوا را از منظر علمای دین مورد بررسی قرار می‌دهد و علل یا انگیزه موافقت یا مخالفت آنان با این عناصر و مفاهیم جدید را به چالش می‌کشد. آراء و نظرات علمای مشروطه-طلب مانند شیخ محمدحسین نائینی، شیخ اسماعیل محلاتی، شیخ رضا دهخوارقانی و ملا عبدالرسول کاشانی و همچنین اندیشه علمای مشروطه‌خواه مانند شیخ فضل‌الله نوری، علی‌اکبر تبریزی، شیخ ابوالحسن نجفی مرنندی را در زمینه مشروطیت و ملزومات و دست‌آوردهای آن مانند مجلس، آزادی، مساوات و قانون را مورد کنکاش قرار می‌دهد.

بنابراین کتاب حاضر نه تنها طیف‌های مختلف افکار سیاسی ایران، بلکه الگوهای اندیشه و افکار غرب را در زمینه دولت به اختصار بیان می‌کند و ضمن توضیح نگرش‌ها و گرایش‌ها، حکایت از استمرار خلاقیت اندیشه

بشر و تکامل و توسعه آن دارد که علی‌رغم تفاوت در زاویه نگاه، نوع برداشت و خاستگاه جغرافیایی متفاوت این متفکران، در تنویر افکار عمومی جامعه سهم داشتند و مورد استقبال گروه‌هایی از عالمان و عامیان قرار گرفتند. در یک جمع‌بندی می‌توان گفت نویسنده ضمن رصد کردن طیف‌های مختلف اندیشه‌ورز عصر مشروطیت، نشان داده است عوامل گوناگونی در ظهور اندیشه‌های متفاوت عصر مشروطه مؤثر بوده است که عبارتند از: مبانی نظری متفاوت، خاستگاه فکری مختلف، مجاری گوناگون ورود اندیشه‌های جدید، خاستگاه طبقاتی و گروهی اقشار متفاوت اندیشه‌ورز، خوانش متفاوت و به تبع آن برداشت مختلف از مفاهیم و عناصر جدید، برخورد منافع روشنفکران و علما با مفاهیم و عناصر مشروطه از جمله دولت مدرن.

در اینجا بر خود فرض می‌دانم از دوست گرامی جناب آقای نصرت‌الله علی‌رضایی و فاضل ارجمند، جناب آقای دکتر حجت فلاح نهایت تشکر و سپاس را داشته باشم که در ویرایش متن و تدوین مقدمه راهنمایی‌های ارزشمندی ارائه نمودند. همچنین از جناب آقای صمد شاه‌محمدی، برادر نویسنده فقید کتاب، تقدیر و تشکر فراوان دارم که تمهیدات و همکاری‌های لازم را برای چاپ و نشر این اثر فراهم نمودند. سرانجام ذکر این نکته را لازم می‌دانم: کتاب پیش رو، حاصل تلاش علمی و تحقیقی پژوهشگر جوان این مرز و بوم، دوست فقیدم جناب آقای روح‌الله شاه‌محمدی است که در سال ۱۳۸۲، در مقطع کارشناسی ارشد رشته علوم سیاسی به‌عنوان پایان‌نامه دفاع نمود و اندکی بعد در دادگستری استان قزوین مشغول به کار شد. متأسفانه یک سال پس از آن، بر اثر یک سانحه رانندگی، در سال ۱۳۸۳ ش. رخت سفر بریست و دوستان زیادی را از مصاحبت و هم‌نشینی خویش محروم کرد.

قامت بلند و ذهن وقادش سبب شده بود از همان روزهای اول دبیرستان در جمع دوستان هم‌کلاسی خود به چشم آید و در ذهن هر معلمی جا

بگیرد و خصوصیات رفتاری او نیز به این موضوع کمک می‌کرد تا بیشتر از دیگران مورد توجه باشد. او در دوران دانش‌آموزی هرگز با صدای بلند سخن نگفت، از نزاکت و ادب دوری نجست و با ستیز، بیگانه بود. حتی سؤال را نیز در جملات خبری «می‌توان گفت» یا «نمی‌توان گفت» بیان می‌کرد.

علاوه بر توانایی ذهنی، روحی جستجوگر و پرسشگر داشت. برقراری ارتباط مداوم با جامعه‌ای که در آن زندگی می‌کرد و احترام گذاشتن به سنت‌های جامعه از آموزه‌هایی بود که هرگز از یاد نمی‌برد.

علاوه بر داشتن اعتماد به نفس، از روحیه‌ای جسور برخوردار بود و همواره با طرح سؤال، دیگران را به چالش وامی‌داشت. همیشه دارای برنامه بود و برای جامعه‌ای که در آن زندگی می‌کرد، طرح داشت.

تقبل و پذیرش همفکران و تحمل دگراندیشان اساس برخورد و نگرش او بود و شالوده رفتار و گفتار فرهنگی و اجتماعی او را تشکیل می‌داد. سکوت آگاهانه‌ای را همواره پیشه خود قرار داده بود. اگرچه بر بسیاری از مشکلات وطنی و به‌ویژه استان آگاه بود، ولی در جایی که طرح این مسائل موجب تشویش خاطر بزرگان و عصیان و تمرد نوجوانان و جوانان می‌شد، از بیان مشکلات خودداری می‌کرد. مجذوب دیگران نمی‌شد، ولی مساعدت دوستان را نیز فراموش نمی‌کرد. پوششی ساده داشت تا بتواند ارتباط خود را با جامعه حفظ کند. همواره ساده و روان حرف می‌زد ولی تفکری پشت سکوت او نهفته بود و پژواک صدای رسایی را رصد می‌کرد که در استمرار خط زمان کشیده شده بود. این کتاب بخشی از پژواک اندیشه اوست.

روحش شاد و یادش گرامی باد

پورمحمدی املشی

۱۳۹۳/۴/۲۴

کلیات

طرح مسئله

به اعتقاد اکثر صاحب‌نظران سیاست و حکومت، تئوری مدرن دولت زمانی پدیدار شد که دولت مدرن در تقابل با دولت سنتی (عمدتاً مطرح در مشرق زمین) عرض اندام نمود، اما آنچه از مستندات تاریخی برمی‌آید، زمان زیادی لازم بود تا اندیشه دولت به شکلی که نزد متفکران برجسته دنیای سیاست مطرح است، در مشرق زمین و از آن جمله ایران به میان آید. در تاریخ ایران، از منظر تاریخ اندیشه و تفکر، انقلاب مشروطه سرآغاز نوینی است. رخدادی که بزرگ‌ترین و مؤثرترین تحول را در شئون سیاسی، اجتماعی و فرهنگی ایران تا مقطع انقلاب اسلامی به وجود آورد، دفتر کهنه و قدیم را درهم پیچید، حکومت استبدادی را که تا آن زمان در ایران فرمانفرمایی می‌کرد وازگون ساخت، حکومت ملی مبتنی بر تعقل، آزادی و عدالت را برقرار ساخت و تقدیرات ملک و ملت را به خود مردم سپرد. به‌طور کلی در این دوره بسیاری از شاخصه‌های دولت مدرن همچون آزادی، حاکمیت قانون، مجلس و تفکیک قوا بنیان گرفت؛ اما در جریان حوادث تاریخی، در حیطه عمل و اجرا دچار افت و خیز فراوان گردید. هدف اصلی در تحقیق حاضر آشنایی با تلقی طیف‌های گوناگون نخبگان اجتماعی و سیاسی مشروطه از اصطلاح «دولت» است. در عصر مشروطه سه گرایش فکری عمده در سطح صاحب‌نظران و نخبگان سیاسی جامعه ایران مطرح بود:

۱) علمای دینی و در رأس آنها علمای نجف که دریافتی خلافتی از دولت داشتند؛

۲) روشنفکران متمایل به اندیشه‌های لیبرالی که دارای برداشتی خردگرا و اومانیستی بودند؛

۳) روشنفکران پیرو تئوری مارکسیستی با نگاه سوسیالیستی که در چارچوب اولویت دادن به جمع، خواستار مداخله دولت در امور اقتصادی برای حفظ منافع اکثریت بودند.

اکنون با گذشت بیش از یک قرن از مشروطه و مشروطه‌خواهی می‌بینیم هنوز تفاوت زیادی بین دولت از دیدگاه متفکران غربی و شرقی و از دیدگاه سیاسی و سیاسی - مذهبی ایران وجود دارد، بنابراین ضروری است یک‌بار دیگر اندیشه‌های متفکران ایران عصر مشروطه پیرامون ساختار دولت بازخوانی شود و تشابه و تمایز آنها در مرحله تئوریک (theoric) تعیین گردد تا از این زاویه بتوان چالش‌هایی که بین نخبگان سیاسی و دولت از یک سو، و دولت و جامعه از سوی دیگر وجود دارد در مرحله پراتیک (pratic) مورد تأمل و توجه قرار گیرد.

پیشینه موضوع

اگرچه تاکنون کتاب مستقلی در این باب نوشته نشده است، ولی در زمینه معرفی شخصیت و تشریح اندیشه سیاسی روشنفکران عصر مشروطه کتاب‌های فریدون آدمیت واجد اهمیت هستند. در کتاب‌هایی که در زمینه چالش بین سنت و مدرنیسم نگاشته شده‌اند نیز می‌توان مطالبی را در این خصوص یافت. البته برای دستیابی به برداشت شخصی و خارج از تعصب، استفاده از منابع دست اول واجد اهمیت اساسی است. از این رو استفاده از منابع دست اول روشنفکران مانند: «یک کلمه» مستشارالدوله؛ «القبای جدید» و «مکتوبات» آخوندزاده؛ «هفتاد و دو ملت»، «آئینه سکندری»، «سه مکتوب» و «صد خطابه» میرزا آقاخان کرمانی؛ «مسالک المحسنین» و «سیاست طالبی»

عبدالرحیم طابوف؛ «رساله‌های ملک‌خان» که توسط حجت‌الله اصیل گردآوری شده و نیز روزنامه «قانون» ملک‌خان در زمینه دست‌یابی به تفکر سیاسی این روشنفکران از اولویت و اهمیت مضاعف برخوردار هستند. در زمینه اندیشه سیاسی علمای موافق و مخالف مشروطه، مخصوصاً در سال‌های پس از انقلاب اسلامی، تلاش‌های زیادی برای بررسی نظریات فقهی و سیاسی آن‌ها انجام شده است. یکی از مهم‌ترین منابع در این زمینه کتاب «رسائل مشروطیت» اثر غلامحسین زرگری‌نژاد است. این کتاب در زمینه معرفی آثار، خصوصاً اندیشه سیاسی علمای شیعه، چه آنانی که موافق مشروطه بودند و چه آنانی که مخالف، منبع بسیار ارزشمندی به شمار می‌رود.

از دیگر تألیفات ارزشمند در این زمینه به این آثار می‌توان اشاره کرد: «تشیع و مشروطیت» اثر عبدالهادی حائری؛ «نظریه‌های دولت در فقه شیعه» نوشته محسن کدیور؛ «تحول گفتمان سیاسی شیعه» تألیف جمیله کدیور؛ «رسائل، اعلامیه‌ها، مکتوبات و روزنامه» شیخ فضل‌الله نوری با کوشش محمد ترکمان؛ «لوايح شیخ فضل‌الله نوری»، «تنبيه الامه و تنزيه المله» اثر علامه نائینی می‌باشند.